

Metzines i elixirs: una aproximació a la caça de bruixes al Pirineu dels segles XV-XVII

Laura Casas Díaz

Professora associada d'Història del Dret i les Institucions

Universitat Autònoma de Barcelona (UAB)

Bellaterra (Barcelona)-Espanya

laura.casas@uab.cat

Resum

L'estudi documental de la denominada «caça de bruixes» que experimentà Europa, i també Espanya, durant el decurs dels segles XV a XVII evidencia una important presència de dones condemnades per actes intrínsecament vinculats amb la ciència de la salut, executades per presumptament haver enverinat els seus veïns sota falses promeses de sanació o, en alguns casos, com a terribles venjances per les ofenses sofertes. D'aquesta manera, emmarcada dins el context d'una tesi doctoral sobre la construcció del delicte de bruixeria als Pirineus encara en desenvolupament, la comunicació pretén exposar breument com algunes dones foren injustament jutjades i sentenciades per atroços crims que mai van cometre, entenent les bruixes com un capítol històric que evidencia el biaix de gènere en la pràctica de la ciència mèdica i farmacèutica. Aproximant la realitat al mite i duent a terme una lectura jurídica d'aquest fosc episodi de la història d'Espanya, es farà èmfasi a com l'ordenament jurídic baixmedieval va afavorir el processament i execució d'aquestes dones, especialment en entorns rurals.

Paraules clau

Bruixa, bruixeria, delicte, Pirineu, verins.

Abstract

The documentary study of the so-called "witch hunt" experienced by Europe, and also Spain, during the 15th to 17th centuries shows an important presence of women convicted for acts intrinsically linked to the science of health, executed by alleged to have poisoned their neighbours under false promises of healing or, in some cases, as terrible revenge for the offences suffered. In this way, framed within the context of a doctoral thesis on the construction of the crime of witchcraft in the Pyrenees still under development, the communication aims to briefly explain how some women were unfairly tried and sentenced for atrocious crimes that never go away. commit, understanding witches as a historical chapter that evidences gender bias in the practice of medical and pharmaceutical science.

Bringing the reality closer to the myth and carrying out a legal reading of this dark episode in the history of Spain, emphasis will be placed on how the legal system of the Middle Ages favoured the prosecution and execution of these women, especially in rural environments.

Keywords

Witch, witchcraft, crime, Pyrenees, poison.

Dones i professió mèdica: la gran caça de bruixes (S. XV-XVII)

Tots hem escoltat alguna vegada alguna historia infantil on apareixia una bruixa que preparava beuratges assessorada per esperits malèvols. Ja fos oferint una poma enverinada a una virginal princesa amagada al bosc o vivint en una casa feta de caramels per atraure als infortunats nens i nenes que tinguessin la desventura d'aproximar-s'hi, l'imaginari col·lectiu contempla moltes escenes de dones que, aïllades de la seva comunitat, eren coneixedores de remeis ancestrals que bé empraven per guarir o per causar grans mals. Lluny del mite i les llegendes, els documents conservats evidencien que al llarg de la serralada dels Pirineus un important nombre de dones foren ajusticiades per ser considerades bruixes durant els segles XV-XVII. D'entre tots els actes pels quals se les acusà d'haver comès l'atroc crim de bruixeria destaquen els casos d'aquelles dedicades a les pràctiques mèdiques.

En l'època en la que s'incardina aquest estudi la monarquia i la noblesa disposaven dels seus propis metges, a la cort. Parlem de professionals de la medicina que bé eren civils o sacerdots. Si bé el contacte amb el món oriental al segle XIII comportà una obertura i avenç de la medicina, el control operat per l'Església en la seva pràctica suposà l'exclusió de la dona dels cercles mèdics. Amb això ens referim al fet que la pràctica mèdica va ser, durant segles, quelcom reservat als homes, les dones no tingueren presència en la ciència mèdica fins molt més endavant. Fou durant aquest període que s'incardina la denominada caça de bruixes la qual suposà un dels episodis més emblemàtics de la pugna entre l'empirisme i la fe. Els segles XIV i XV la societat medieval significaren a nivell jurídic la conjugació d'influències equidistants: un redescobert interès pel dret romà clàssic, la puixança del dret canònic i el ja establert dret germànic donaren com a resultat una nova manera d'entendre el procés penal, el crim i la pena. Aquesta metamorfosi suposà a la pràctica un augment dels casos i processos de tot aquell que atemptés contra la fe i l'*status quo*.

Fins al segle XVIII l'enllaç entre delictes i pecat va comportar la barreja d'ambdues veus com a exteriorització de la llei penal, suposant que tot delictes era pecat i impregnant així les obres pràctiques i lleis, amb una concreció mínima dels delictes [1]. Recordem que la gran caça de bruixes va tenir lloc en una època de transcendents transformacions en tots els àmbits del fer humà i, en especial, del dret penal. La generalització en l'ús del procés inquisitiu comportarà un afavoriment de la persecució dels delictes ocults o de pensament

entre els quals destacà especialment el crim de bruixeria [2]. Es parlà de dones que cometien crims de lesa Majestat divina, essent membres d'una secta herètica que els proferia coneixements sobre malefícis que podien guarir i emmalaltir una persona. D'aquest nou dret penal destaquen les penes corporals, hereves de la confluència entre el dret romà i el concepte de penitència eclesiàstic, idea representativa en el delictes de bruixeria tenint en compte la importància que en aquests il·lícits adquireix l'expiació del pecat, la reconducció de la condemnada apòstata.

A menys de vint anys de la fi del segle XV es publicà el llibre que serviria de pauta pels inquisidors d'arreu, el conegut *Malleus Maleficarum* (1484) per part dels inquisidors Kramer i Sprenger, a qui el Papa Innocenci VIII atorgà poder a partir de la bula *Summis Desiderantes Affectibus*. En aquest manual, el qual instruïa als inquisidors sobre com actuar en el moment d'investigar, jutjar i condemnar bruixes i bruixots es dirà: “no existeix cap malaltia, ni tan sols la lepra o l'epilèpsia que no pugui ser causada per les bruixes mitjançant la permissió de Déu” [3]. No és casualitat doncs, que a la regió de Bearn denominar a algú com a posouer era sinònim de sorcier, bruixot [4].

Precisament fou en les dones dedicades a pràctiques mèdiques on recaigué més fèrriament l'estereotip de la bruixa que es condemnà arreu d'Europa durant l'Edat Moderna. Sobre elles confluïren els elements d'aquest nou Dret penal que considerà els seus actes com a criminals i mereixedors de greus condemnes. En conseqüència aquesta comunicació pretén fer una breu aproximació a la construcció del delictes de bruixeria, centrant l'atenció en els actes comesos per les bruixes vinculats a la salut i les metzines.

Les bruixes al Pirineu: «polvos, polvos, polvos y ponzoñas»

Abans de descriure alguns dels elements que vinculen el crim de bruixeria amb la pràctica mèdica és precís destacar que el propi fenomen de la caça de bruixes ha estat considerat en ocasions com el resultat d'una repressió fonamentada en interpretacions mèdiques. Hi ha qui considera que la bruixeria no fou sinó una explosió d'histèria col·lectiva, sent les bruixes el resultat de trastorns i afectacions en la conducta de caràcter psicològic. Com recullen Barbara Ehrenreich i Deirdre English: “Els milions de fetilleres, bruixes, endimoniades i posseïdes constituïen una enorme massa de neuròtiques i psicòtiques greus (...) durant molts anys el món semblà haver-se convertit en un autèntic manicomi(…)”[5].

S'evidencia el que s'apuntava en línies precedents en parlar de la concepció del delictes a l'Europa baixmedieval: es desplaçà a la bruixa la culpa del seu pecat, del delictes, en aquest cas fonamentada per motius intrínsecs i inherents en el subjecte. Per contra, aquest estudi advoca per una teoria sobre l'origen de la persecució de les bruixes molt diferent, entenent la gran cacera com la conseqüència directe d'un constructe de caràcter jurídic, essent les bruixes objecte de repressió per part d'un sistema judicial i polític

conduent a reduir els focus de risc per la pau i ordre social que en el cas espanyol es concretà especialment a les àrees pirenaïques dels segles XV a XVII. No en va, Felip II sol·licità al Papa Pius V la reinstauració de la diòcesi de Jaca i Barbastro, atemorit per l'accés de comunitats heretges provinents de França, com els hugonots. A la zona d'Aragó preocupà de tal manera les bruixes que fins promulgaren estatuts de desaforament amb la voluntat de poder incidir en la repressió de les bruixes [6].

Ara bé, si prosseguim en l'anàlisi d'aquestes preteses causes mèdiques que haurien de justificar la caça de bruixes trobem que d'altres autors contempen l'origen de la caça de bruixes en una epidèmia de pànic general. Aquesta histèria col·lectiva acabaria comportant les tan representades munions de camperols a la cerca de la bruixa, per ajusticiar-la. En la caça de bruixes l'objecte d'odi no seran sols les bruixes que, ajudades pel Diable, provoquessin mals a la seva comunitat sinó que també aquelles que empressin la màgia de forma benèfica, per auxiliar i ajudar els seus veïns atès que s'entengué que sos un contacte estret amb el Diable podia suposar l'atribució d'aquest tipus de poders i coneixements. Cert és que l'ajusticiament i condemna de bruixes i bruixots s'explicà com un pugna contra el Mal, contra la màgia demoníaca però, en realitat, es pot advertir una voluntat de reprimir i vetar l'accés de la dona determinat estaments de la societat, impossibilitant, pel cas que ens ocupa, la pràctica de la medicina fossin o no millors coneixedores de remeis i vies de curació.

Al llarg de l'Edat Mitjana imperà una actitud d'escassa preocupació per part de l'Església pel patiment físic i malalties dels seus fidels pertanyents a l'estament més baix de la societat, en contra de l'atenció mèdica que rebien aquells situats en estaments benestants. És curiós detectar com precis i pregàries eren considerats de tenir la mateixa efectivitat que els malefícis, en una clara contraposició entre el poder de Déu i el del Diable. Fos com fos, les bruixes pal·liaven el sofriment de la seva comunitat amb les seves arts i, tot i això, foren perseguides i ajusticiades.

Pau Castell, recollí en el Pirineu català diversos casos de persones jutjades i ajusticiades per pràctiques vinculades a la medicina [7]. Seguint a castell, les comunitats denominaren a les bruixes dedicades a les pràctiques de salut com a metgessa o entesa en metgeiar. D'aquesta manera, moltes d'aquelles a qui s'havia recorregut durant anys en busca de consol i cura seran acusades per aquells qui en altra hora hagueren guarit. A les actes dels processos es poden trobar reiterades referències a aquelles que, per mitjans diabòlics, coneixien sabers reservats exclusivament al sacerdoci. S'equipara la pràctica de l'exorcisme practicat els membres de l'església mb la seva contrapart diabòlica, els malefícis proferits per les bruixes. En ambdós casos, però, l'objectiu era desterrar el mal que afligís la víctima. L'encomanament als sants el trobem d'una i altra banda. Les bruixes recomanaven al malalt que s'encomanés a la divinitat, usualment a un del arcàngels, habitualment Sant Gabriel ("Mal, axí tén tu ta via com féu l'arcàngell sant Gabriel com se'n puyà al sel aab Verge Maria"). Castell destaca especialment, entre

d'altres, els processos conservats contra Sança de Camins (1419) i Esperança Gojona, de Lleida (1499), ambdues processades per haver actuat com a remeieres [8].

Pel que fa a Navarra i el País Basc resulta ineludible fer esment de l'Auto de fe de Logroño, entre els dies 6 i 8 de novembre de l'any 1610, en el que dones com Estebania d'Iriarte, Maria de Zazoya i Armendía i Graciana de Barrenechea, juntament amb cinquanta-una persones més foren sotmeses a un procés que a dia d'avui és recordat com un dels casos de bruixeria més coneguts arreu d'Europa. Gustav Henning, quan escrigué sobre el procés de Zugarramurdi destacà especialment l'ús de verins, pols i ungüents per part de bruixes i bruixots del famós aquelarre. En el conegut auto de fe del Tribunal de Logroño de l'any 1610 es poden observar alguns dels elements ja enunciats que vinculen les pràctiques màgiques i diabòliques amb la fabricació de pocions i elixirs. Els ingredients novament tenen un origen esgarriós: ossos i cervells de persones difuntes, verins de bestioles (gripaus, llargardaixos, llimacs, salamandres i serps, entre d'altres). Destaca especialment l'ús d'una herba que, quan es feia bullir en un calder juntament amb ossos els feia estovar de tal manera que permetia l'obtenció d'un líquid conegut amb el nom de "agua amarilla" que, presumptament, provocava la mort de qui el prengués. En basc, aquesta herba era denominada com a belarguisa, que l'auto denominarà com a belarrona. Parlem, en realitat, de la coneguda belladona [9].

La belladona fou precisament una de les moltes plantes que empraren les bruixes en el seu exercici com a sanadores i, tot i que no es fa possible destacar tot el llistat de plantes utilitzades, es fa palès que el saber del que disposaven les bruixes era fruit de la transmissió de sabers vinculats a la terra i de reputada eficàcia en la cura de mals, fins a tal punt que part de les plantes medicinals per elles emprades són utilitzades a dia d'avui a nivell farmacèutic. És el cas de la belladona, vinculada amb els dolors associats al part i la feminitat. Aquest antiespasmòdic, era emprat per evitar avortaments espontanis, i com s'ha vist fou especialment destacat en l'auto de fe de 1610 [10]. Els ungüents, las ponzoñas, seran més que habituals en els processos per bruixeria, essent considerats un dels mitjans pels quals la bruixa es valia per causar dany a les seves víctimes. A Aragó podem destacar el cas de Guiranda de Lay, veïna de Villanúa, a qui l'any 1461 la jurisdicció secular jutjà a la ciutat de Jaca precisament per aquest tipus d'accions [11].

Aquest esment a la belladona permet parlar d'un col·lectiu que fou especialment perseguit en la gran caça de bruixes: les dones dedicades a la pràctica obstètrica. Dirà el *Malleus Maleficarum* que "son preferentment les comadrones les que causen majors danys" [12]. Aquest càstig ve donat fonamentalment pel valor prioritari que els textos bíblics atorgaren a la fecunditat i és que tot aquell qui impedís un naixement atemptava contra un valor sagrat, la vida del nonat. Durant segles l'atenció al part havia sigut una activitat d'ajuda i sororitat entre veïnes, assistint-se mútuament en aquest important moment. Serà quan algunes s'hi dediquin de manera professional que l'atenció hi recaurà fins al punt de crear la imatge de comadrona-bruixa [13]. La por que les bruixes

provoquessin avortaments es veurà especialment plasmada en els actes dels processos per bruixeria.

Un dels principals mals que es considerà causat per les bruixes fou la infertilitat, ja fos femenina o, sobretot, masculina. Novament el Malleus dedicà diversos apartats per detectar i socórrer aquells afectats per lligadures. S'arribà fins i tot a considerar que les bruixes eren capaces de fer desaparèixer el membre viril de l'home, tot amb l'únic objecte de causar-li impotència. Pel que fa a les lligadures també trobem referència a la possibilitat que la bruixa, per mitjà de malefícis i metzines, pogués bé provocar l'odi de l'home cap a la persona estimada o per contra, fer-lo enfollir d'amor per la bruixa o d'altra dona. Alhora, la infertilitat femenina també serà propiciada per les males arts de les bruixes [14]. L'any 1424 les Ordinacions de les Valls d'Àneu fixaren un càstig per aquelles bruixes i bruixots que, havent acudit a reunir-se al boc de Biterna ocasionessin lligadures, és a dir, impotència sexual a l'home o la dona:

“E no res meyns que pomarà o matarà infants petits de nit o de día e darà gatiorns o buxols e axí mateyx darà metzines (...) si negun hom o fembra farà neguns ligament, a hom o fembra per enpedir o perturvar matrimoni en tal guissa que l//marit no puscha aver còpula cernal ab sa muyller (...)”[15].

Destaca Maria Tausiet que la última instància de tots els atemptats contra la fertilitat el constituïa l'assassinat dels recent nascuts, bé emprant el seu cos per fabricar verins i pocions o bé devorant-lo, directament. I no sols això, l'infant també podia servir com a ofrena al Diable, en un acte al sabbat [16]. Per tant, les comadrones no eren sinó dones amb un estret contacte amb els nadons, el moment de major vulnerabilitat d'un infant. A més, la pràctica obstètrica per part de dones s'aventura com un element més de vinculació a la sexualitat i a la pràctica d'una ciència mèdica que sols devia ser reservada als homes. El canibalisme, en el seu extrem més brutal i grotesc, serà associat amb les bruixes, devoradores d'infants, les quals els sacrificaran a les seves reunions amb el Diable per retre-li culte, essent així heretges i apòstates.

Conclusions

Se sol explicar que l'any 1527 Paracelso, considerat per alguns com el pare de la toxicologia, cremà el seu manual de farmacologia tot exclamant que tot el que sabia, ho havia après de les bruixes i, com digué Maria Tausiet a l'Europa dels segles XV-XVII “tota dona era una bruixa en potencia”, motiu pel qual dones, bruixeria i medicina són vocables que la història ha unit durant segles. Com es pot comprovar, l'imaginari i la por varen tenyir durant segles la imatge que de les anomenades bruixes es tingué a Europa, dones que en alguns casos sols es limitaren a posar el seu saber en mans d'aquells qui ho necessitessin. L'anàlisi de les bruixes es presenta com un fragment de la nostra història en el que la dona fou condemnada per ocupar espais als que no pertanyia, essent al seu

torn l'estudi jurídic un element essencial en una mirada interseccional amb perspectiva de gènere.

Verins, metzines, beuratges, malefícis i promeses de malaltia omplen les pàgines d'aquests processos i, d'entre tantes falses acusacions destaca una inevitable veritat: les bruixes no son sinó un constructe jurídic conformat al voltant de dones sobre les que va recaure fèrriament la força d'un sistema judicial arbitrari que, en molts casos, les sentencià sols per allunyar-se del rol que la història els havia atorgat. Molts noms omplen les pàgines als arxius d'arreu de la serralada dels Pirineus, noms de dones condemnades sols pel delictes d'haver-se atrevit a desafiar els rols que la història els havia encomanat.

Bibliografia

- [1] Tomás y Valiente, F. "El Derecho penal de la monarquía absoluta", Ed. Tecnos, 1992. ISBN: 9788430901739.
- [2] Levack, B. "La caza de brujas en la Europa Moderna". Ed. Alianza Universidad, 1995. ISBN 978-8420628141.
- [3-12-14] Kramer, H. & Sprenger, J. "El martillo de las brujas para golpear a las brujas y sus herejías con poderosa maza: Malleus maleficarum". Ed. Maxtor, 2004. ISBN: 9788497611107.
- [4-11] [Fernández Otaí](#), F.J.: "Guirandana de Lay, hechicera, ¿bruja? y ponzoñera de Villanúa (Alto Aragón), según un proceso criminal del año 1461". [Aragón en la Edad Media](#), 19, 2006 págs. 135-172, ISSN 0213-2486.
- [5-10] Ehrenreich, B. & English, D. "Brujas, parteras y enfermeras una historia de sanadoras". Ed. The feminist press, 1973. ISBN: 978-8412240559.
- [6] López Dueso, M. "Brujería en Sobrarbe en el siglo XVI". Sobrarbe. Revista del Centro de estudios de Sobrarbe, 4, 1999, p. 21-66. ISSN 1136-4173.
- [7-8] CASTELL I GRANADOS, Pau. Orígens i evolució de la cacera de bruixes a Catalunya (segles XV-XVI). 2013.
- [9] Henningsen, G. "El abogado de las brujas, brujería vasca e Inquisición española". Ed. Alianza, 2020. ISBN: 9788420683744.
- [13-16] [Tausiet Carlés](#), M. "Comadronas-brujas en Aragón en la Edad Moderna mito y realidad". [Manuscrits: Revista d'història moderna](#), 15, 1997, pp. 377-392. ISSN 0213-2397.
- [15] Padilla i Lapuente, J.I. "Quaderns del Consell cultural de les valls d'Àneu: l'esperit d'Àneu. Llibre dels costums i Ordinacions de les valls d'Àneu", Consell cultural de les Valls d'Àneu, 1999, ISBN: 84-87948-11-1 978-84-87948-11-4.